

"Daar lig ik niet echt wakker van"

*Gesprekken met ondernemers
uit het Midden- en Kleinbedrijf over
criminaliteit en criminaliteitspreventie*

**Martin Grapendaal
Vincent Sabee**

augustus 1994

WODC Justitie -1

2000003514

Inhoud

1	Inleiding	1
2	De resultaten van de interviews	5
2.1	Slachtofferschap	5
2.2	Preventieve maatregelen	7
2.3	Aangiftebereidheid	9
2.4	Personele veiligheid	10
2.5	Gedragscodes	11
2.6	Benadeling door andere bedrijven	13
2.7	Samenwerking	14
2.8	Criminogene effecten van regelgeving	15
3	Conclusie	17
	Literatuur	19
	Bijlage: Interviewprotocol	

1 Inleiding

Op verzoek van de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf (RMK), heeft het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie een aantal interviews gehouden met ondernemers uit het Midden- en Kleinbedrijf. Deze interviews hadden onder meer betrekking op criminaliteit, preventie van criminaliteit, gedragscodes, criminogene effecten van regelgeving en dergelijke en moesten dienen ter verdieping van het advies aan de overheid dat de RMK-commissie 'Criminaliteit in het Midden- en Kleinbedrijf' in voorbereiding had.

Er werden tussen mei en augustus 1994 interviews in 20 bedrijven gehouden op bedrijventerreinen in Venlo, Zwijndrecht, Katwijk, Rotterdam/Schiedam¹, Hoorn en Almere: terreinen waar in de periode van februari-augustus 1994 door het WODC haalbaarheidsstudies zijn verricht naar de mogelijkheid van publiek-private samenwerkingsverbanden op het gebied van criminaliteitspreventie.² Speciaal voor de RMK-commissie is uit deze studies een selectie naar ondernemingen uit het Midden- en Kleinbedrijf gemaakt (Sabee, Van den Bedem en Essers, 1994). Uit deze selectie van ondernemingen zijn respondenten voor de interviews gezocht.

De beperking van het onderzoek tot deze bedrijventerreinen heeft tot gevolg dat een aantal sectoren (gedeeltelijk) buiten het onderzoek vallen. Het gaat dan vooral om het bankwezen, de detailhandel en de horeca, sectoren die traditioneel het vaakst slachtoffer zijn van criminaliteit. Er is relatief veel onderzoek gedaan naar deze sectoren (onder andere: Van Dijk en Van Someren, 1990; Mertens en De Leve, 1991; Van Dijk en Van Someren, 1992; Kroese en Staring, 1993); daarom is de keuze voor de bedrijventerreinen en daarmee de nagenoeg gehele uitsluiting van genoemde sectoren een bewuste. Wel moet bedacht worden dat de resultaten van dit onderzoek niet als representatief mogen worden beschouwd voor het gehele Midden- en Kleinbedrijf. De waarde van de resultaten moet vooral gezocht worden in de mogelijkheid dat andere dan de geïnterviewde onder-

¹ Het gaat in deze regio om drie dicht bij elkaar gelegen bedrijventerreinen, waarvan er twee tot de gemeente Rotterdam behoren, en één tot de gemeente Schiedam. De terreinen vallen echter alle onder politiedistrict Schiedam.

² Meer algemene informatie over onder andere doel en structuur van de samenwerkingsverbanden is te vinden bij Van den Berg en Van Oppen (1993).

nemers en personeelsleden in het MKB - naast momenten van herkenning - ook eventuele oplossingen kunnen aanwenden voor hun eigen bedrijf.

De aard van de bedrijven, het aantal werknemers en de omzet lopen erg uiteen. In onderstaande tabel wordt de verdeling van de bedrijven naar branche gepresenteerd. Deze indeling is gemaakt op basis van de hoofdactiviteit van de bedrijven. Dit wil zeggen dat bijvoorbeeld een groothandel met 'baliefunctie' als groot- en niet als detailhandel wordt beschouwd.

Tabel: Verdeling van de bedrijven naar branche (sbi 1993, CBS)

Korte omschrijving	CBS-code	Aantal
Vervaardiging van papierwaren	21	1
Drukkerijen en reproductie	22	2
Vervaardiging van chemische producten	24	1
Vervaardiging van producten van metaal	28	2
Vervaardiging van machines en apparaten	29	2
Vervaardiging van meubels	36	1
Benzineservicestations	50	1
Groothandel en handelsbemiddeling	51	7
Detailhandel	52	1
Verhuur van machines en werktuigen	71	1
Zakelijke dienstverlening	74	1

Het minimale aantal werknemers bedraagt 3, het maximale aantal 100. Bij één bedrijf bleek het te gaan om een lokaal, relatief zelfstandig filiaal van een grote, nationaal gespreide onderneming met enkele duizenden werknemers. Lokaal werken er 8 mensen. De omzet varieert van f5.000.000,- tot f200.000.000,- (dit laatste bedrag betreft overigens niet de hierboven genoemde nationale onderneming).

Meestal is de gesprekspartner de directeur/eigenaar van het benaderde bedrijf, soms wordt deze gesecondeerd door een werknemer. In deze laatste gevallen blijken de werknemers meestal niet erg spraakzaam en beperkt hun deelname zich tot het beamen van wat de directeur zegt. Als deze werknemers worden meegeteld, bedraagt het aantal respondenten 25. In enkele gevallen werd wel de aanwezigheid van een werknemer toegezegd, maar bleek bij de aanvang van het interview dat de bedoelde werknemer niet vrij kon worden gemaakt vanwege andere bezigheden.

Ongeveer 20 benaderde bedrijven gaven te kennen niet mee te willen doen aan deze interviews, wat betekent dat ongeveer de helft van de pogingen om respondenten te werven succesvol mag worden genoemd. De opgegeven redenen om niet aan een interview te willen meewerken lopen uiteen van "ik heb niets te vermelden dat de moeite waard is" en "dit is een tweemans bedrijfje, we kunnen geen tijd vrij maken" tot "deze maanden hebben we topdrukte, ik heb geen tijd" en "nooit last gehad van criminaliteit".

Voor het argument dat niet-slachtofferschap ook interessant is, bleek deze weigeraar niet gevoelig.

Aardig om te vermelden is dat een van de respondenten in eerste instantie op het (telefonische) verzoek tot medewerking aan een interview, als volgt reageerde: "Criminaliteit? Daar heb ik wel een oplossing voor, meneer. Vingertje eraf!". Dat deze uitspraak in een opwelling gebeurde, bleek bij het interview, waar deze respondent een meer genuanceerde opvatting toonde.

In het hiernavolgende zal per interviewrubriek een inventarisatie worden gegeven van de meest interessante, relevante en eventueel 'pakkende' antwoorden die respondenten gegeven hebben. De onderwerpen 'verzekeringen' en 'oplossingen van bedrijfsspecifieke problemen' worden onder diverse andere onderwerpen behandeld. Voor een overzicht van de punten van gesprek, wordt verwezen naar het interviewprotocol dat als bijlage is opgenomen. De rapportage zal worden afgesloten met een algemene conclusie.

2 De resultaten van de interviews

2.1 Slachtofferschap

Zoals uit het bijgevoegde interviewprotocol blijkt, hanteerden wij een onderscheid naar confrontatie met criminaliteit van buitenaf, en confrontatie met door werknemers gepleegde vormen van criminaliteit. Deze twee onderscheiden vormen worden door ons in deze paragraaf met respectievelijk 'externe' en 'interne' criminaliteit aangeduid.

Opvallend in deze tijd van alom gesignaleerde toename van criminaliteit, is de afwezigheid van slachtofferschap bij diverse bedrijven: "het komt hier niet voor, ook niet door werknemers, er is domweg weinig te halen". Dit wil overigens niet zeggen dat hier niets aan preventie gedaan wordt. Alle bedrijven, dus ook het bedrijf waar bovenstaand citaat betrekking op heeft, hebben in ieder geval minimale beveiligingsmiddelen, al dan niet uitgebreid met meer specifieke maatregelen. Hoewel de respondent van bovenstaand citaat de afwezigheid van criminaliteit toeschrijft aan de aard van zijn bedrijf, kan niet uitgesloten worden dat preventieve maatregelen hier mede verantwoordelijk voor zijn. Echter, geen enkele zagsman uit deze categorie schrijft zijn vrijwaring van criminaliteit uitsluitend aan preventieve maatregelen toe. Sommigen spreken wel van 'geluk' of het feit dat het bedrijventerrein buiten de randstad ligt "want in de randstad is het pas echt erg, gelukkig is dat hier nog niet zo".

Waar het om afwezigheid van interne criminaliteit gaat, zeggen de meesten dat de loyaliteit van de werknemers een belangrijke factor is, want "zij hebben er ook belang bij dat het bedrijf goed draait" of "ze zijn erg betrokken bij het bedrijf".

De gesprekspartners die melden wél slachtoffer te zijn geworden van criminaliteit, rapporteren een breed scala aan feiten. Variërend van diefstal van relatief kleine zaken zoals gereedschap, boortjes, autoradio's, een badjas uit de showroom of benzine (tanken zonder te betalen), tot vandalisme en omvangrijker 'snelkraken' en inbraken. In één geval werd een bedrijfsauto gestolen om elders een pui te rammen. Volgens de respondent moest de dader op de hoogte zijn geweest van de procedures ter plekke. De bedrijfsauto's stonden weliswaar binnen, maar - op last van de brandweer - met de sleutels in het contactslot. Na deze gebeurtenis is de eigenaar overgegaan tot het aanbrengen van een cijfercode op de contactsloten. In een ander geval werden betonijzerscharen gestolen om gebruikt te worden bij het volvoeren van een andere inbraak. De politie was in staat zowel de her-

komst van de auto als van de betonscharen te traceren. Van de auto was dat logischerwijze (door kentekenregistratie) niet zo moeilijk; ook de herkomst van de betonscharen bleek gemakkelijk te herleiden: de dieven hadden de scharen, nog voorzien van prijsstickers met daarop de firmanaam, achtergelaten op de plaats van het delict.

Vaak is de braakschade groter dan de waarde van de gestolen goederen. Bij één inbraak had men het pand onder water gezet: de totale schade bedroeg f110.000. Bij een inbraak in een ander bedrijf, waarbij voor enkele tienduizenden guldens aan contant geld uit de kluis werd gestolen, beliep de braakschade - inclusief de schade van de door de daders aangerichte vernielingen - zo'n 70.000 gulden.

Er wordt door de respondenten niet of nauwelijks gewag gemaakt van immateriële schade. Dit is op zich niet zo vreemd, daar er in het algemeen geen sprake is van een directe confrontatie met de dader(s). Een dergelijke confrontatie vindt eerder plaats in onder andere de detailhandel, de horeca en het bankwezen; branches waarvan men weinig vertegenwoordigers op bedrijventerreinen vindt.

Lang niet altijd heeft de gerapporteerde externe criminaliteit rechtstreeks te maken met het gebouw waarin het bedrijf is gevestigd, dit is bijvoorbeeld het geval wanneer autoradio's worden gestolen uit buiten het bedrijfsterrein geparkeerde bedrijfsauto's of vernielingen worden aangericht aan materiaal dat buiten opgeslagen is. Een wel zeer gevaarlijke vorm van agressie ondervond een vertegenwoordiger toen hij vanaf een brug over de snelweg beschoten werd. Gelukkig liep het allemaal goed af; de betrokken werknemer rijdt sindsdien op een andere route.

Sommige respondenten vermoeden dat er 'gericht' wordt gestolen: waarschijnlijk concurrenten uit dezelfde branche die de gestolen goederen zelf gebruiken voor een klant (zie ook paragraaf 2.6).

Opmerkelijk is dat één slachtoffer, dat regelmatig en frequent de dupe is van diefstal op bouwlocaties, zegt even regelmatig en frequent beter te worden van deze diefstallen: "de verzekering stelt niet zoveel vragen".

Over het algemeen zijn de respondenten tevreden over het afhandelen van schadeclaims door de verzekering. In vrijwel geen enkel geval heeft de verzekering harde eisen gesteld aan beveiliging van te verzekeren goederen en gebouwen. Dit impliceert dat de verzekering (voor zover bekend) ook geen kortingen op de premie verschaft als aan bepaalde voorwaarden voldaan is. Wel hebben sommige bedrijven op eigen initiatief een adviseur van de verzekering laten komen om een advies omtrent beveiliging op te stellen. In deze gevallen heeft dit geleid tot de plaatsing van een warmtedetecterend systeem van een bekende slotenfirma.

Dat dit systeem zijn zwakke kanten heeft, ontdekte een directeur toen zich in de (uitgestrekte) magazijnen van zijn bedrijf een verwilderde kat had genesteld. Het alarm ging zo vaak ten onrechte af en de politie moest zo vaak weer onverrichterzake vertrekken, dat de directeur het alarm heeft

afgezet en zelf twee dagen en drie nachten in het magazijn heeft gebivakkeerd. In al die tijd heeft hij slechts één glimp van het beest gezien: "vermoedelijk was het de staart". Pas na het weekeinde kon met behulp van een katteval een einde gemaakt worden aan deze 'klucht voor één persoon en één kat'.

2.2 Preventieve maatregelen

Alle bezochte bedrijven passen de één of andere manier van beveiliging en/of preventie toe. De eenvoudigste, en tevens meest toegepaste, bestaat uit het aanbrengen van rolluiken voor de ramen en deugdelijk hang- en sluitwerk. Daarnaast hebben veel bedrijven een alarmsysteem (waarbij aan de buitenkant van de gebouwen door middel van stickers wordt aangegeven dat er sprake is van beveiliging); soms alleen een 'luid' alarm en 'schriklicht' om de inbrekers af te schrikken, vaker in combinatie met 'stil' alarm dat direct verbonden is met de meldkamer van een particulier beveiligingsbedrijf. Het alarm wordt door de meldkamer doorgegeven aan zowel de directeur (of iemand anders van het betrokken bedrijf) als de politie. Het merendeel van de respondenten is hier zeer tevreden over: "de politie is er vaak nog eerder dan ik, zelfs als er een paar keer loos alarm is geweest". In een enkel geval is gestopt met alarmopvolging door de politie. Er waren dermate veel loze alarmmeldingen dat besloten is om de politie te ontzien. In hoeverre de politie zelf hier op aangedrongen heeft is onbekend. Overigens is het zo dat in sommige huurpanden standaard een alarmsysteem is gemonteerd.

Dat een luid alarm effectief is, blijkt uit enkele voorvallen waar inbrekers wel al spullen hadden klaargezet, maar blijkbaar vonden dat het te lang duurde en daarom met lege handen vertrokken. Bepaalde alarminstallaties zijn uitgerust met het *special feature* dat de voordeur niet op slot kan als het alarm niet is ingeschakeld. Eén firma kiest nadrukkelijk voor het niet-installeren van een alarm omdat de werknemers op zeer onregelmatige tijden in- en uitlopen. Een alarm installeren zou betekenen dat elke werknemer met een sleutel en een code zou moeten worden uitgerust om het alarm in en uit te schakelen. De kans dat iemand het één of het ander vergeet wordt dermate groot geacht dat wordt afgezien van installatie.

Een kleine minderheid van de bedrijven van de geïnterviewden heeft een contract met een beveiligingsfirma afgesloten. Deze firma controleert en surveilleert in en rond de gebouwen. Regelmatig worden de bevindingen (met name die binnen de gebouwen, zoals openstaande ramen en deuren, niet uitgeschakelde computerapparatuur en koffiezetapparaten) gerapporteerd aan het bedrijf. Het is vervolgens aan het bedrijf om hier al dan niet actie op te ondernemen. In sommige ondernemingen worden de verantwoordelijke werknemers op het matje geroepen en afspraken hernieuwd, in andere wordt volstaan met een algemene circulaire waarin een ieder nog

eens gewezen wordt op het belang van goed gesloten deuren en ramen, het gevaar van oververhitte koffiezetapparaten en onnodige slijtage aan computerapparatuur. *Grosso modo* kan worden gezegd dat de verantwoordelijkheid voor het afsluiten van de gebouwen en het inschakelen van het alarm bij de directeur ligt; dit laat men niet over aan een werknemer.

Bedrijven die veel contant geld beschikbaar hebben (zoals het bedrijf dat benzinestations exploiteert) hebben, naast een kogelvrije balie, een *locker* beschikbaar waarin alle *cash* verdwijnt; alleen een klein bedrag aan wisselgeld blijft toegankelijk voor de kassier. Ditzelfde bedrijf heeft ook een videosysteem aan laten leggen om wegrijden zonder te betalen te voorkomen. Helaas varieert de werking van dit systeem evenredig aan het weertype: goed weer betekent helder zicht en slecht weer vertaalt zich in elektronische regen en sneeuw op de beeldbuis.

De wat grotere bedrijven (ondernemingen met meer dan 25 werknemers) besteden meer aandacht aan het voorkomen van criminaliteit door werknemers dan de kleinere bedrijven. Vooral de procedures worden zodanig aangescherpt dat diefstal vrijwel onmogelijk wordt; dit gebeurt meestal naar aanleiding van een bepaald voorval. Bij één onderneming blijkt er jaar in, jaar uit een verschil te bestaan tussen de door de computer opgegeven voorraad en feitelijke voorraad bij inventarisatie. Het verschil loopt in de tienduizenden guldens. Het vermoeden bestond dat werknemers gebruik maakten van het ontbreken van voorschriften bij het laden van de auto's: men zou meer innemen dan volgens de orders nodig was. Tegenwoordig wordt steekproefsgewijs de lading vóór het uitrijden opnieuw geteld. Daarnaast wordt er zorg voor gedragen dat er altijd twee personen betrokken zijn bij het laden: een magazijnmeester die op basis van de factuur de lading levert en de chauffeur die de order inlaadt. Tenslotte wordt er nu per kwartaal geïnventariseerd in plaats van eenmaal per jaar.

Een administratieve preventieve maatregel bestaat uit het opnemen van een concurrentiebeding in het arbeidscontract. Zoals we verderop nog zullen zien, komt het bij sommige bedrijven voor dat een werknemer "voor zichzelf begint" in hetzelfde marktsegment. Dit soort zaken kan deels voorkomen worden door een dergelijk concurrentiebeding.

Er zijn maar een paar ondernemingen die aangeven specifieke, bedrijfsgebonden problemen te kennen met betrekking tot criminaliteit. Sommige van die problemen, evenals de oplossingen ervoor, zijn triviaal: kleine artikelen die gemakkelijk mee te nemen zijn, worden in een afgesloten vitrine geplaatst; de kassier zit achter kogelvrij glas en grote bedragen worden in een kluis opgeborgen die slechts op gezette tijden te openen is; klanten die niet precies weten wat ze hebben willen, worden alleen onder begeleiding achter de balie gelaten; nieuwe, onbekende klanten die een grote order plaatsen worden op hun kredietwaardigheid nagetrokken bij de Kamer van Koophandel en/of bureaus als Graydon.

Eén bedrijf, dat regelmatig te maken had met diefstal van gereedschappen en materialen op bouwlocaties, heeft een multifunctionele oplossing bedacht. De onderneming heeft een aantal moeilijk te kraken containers aangeschaft die overdag dienstdoen als schaftlokaal voor de werknemers ter plekke en 's avonds als opslagruimte voor materialen en gereedschappen. Voor verplaatsing van de containers is een truck gekocht.

Een ander bedrijf dat met chemicaliën werkt, merkte dat iemand regelmatig chemisch afval dumpte in de daarvoor bestemde afvalcontainers. Als doeltreffende maatregel zijn er toen sloten op geplaatst.

Opvallend is dat de meeste respondenten tamelijk laconiek doen over preventie van criminaliteit. "Je doet wat je boerenverstand je ingeeft, het heeft weinig zin er dag en nacht over te piekeren, anders heb je geen leven meer". 'Boerenverstandmaatregelen' zijn bijvoorbeeld het uit het zicht plaatsen van faxapparatuur of de kassa duidelijk leeg en open 'tentoonstellen' gedurende perioden dat het bedrijf gesloten is. Preventie is niet een onderwerp dat de voortdurende aandacht of prioriteit heeft, althans bij de ondernemers die wij gesproken hebben. De hoogstnoodzakelijke, eenvoudige en goedkope maatregelen worden genomen. Niet in de eerste plaats omdat criminaliteit als een grote bedreiging gezien wordt, maar vaker omdat anderen in de omgeving het ook doen. Preventie van criminaliteit wordt in dezelfde categorie maatregelen geplaatst als bijvoorbeeld onderhoud aan het wagenpark: routine en niet echt noodzakelijk voor het doen van zaken, maar het voorkomt ongemak en hogere kosten op de lange termijn.

2.3 Aangiftebereidheid

Het overgrote deel van de respondenten ziet het doen van aangifte als een soort 'burgerplicht', waarbij opvalt dat met name de respondenten die bij de voorgenomen publiek-private samenwerkingsprojecten zijn betrokken, zeer op het aangifte doen gespist zijn. Slechts weinigen hebben vertrouwen in de mogelijkheden van de politie om de zaak tot een oplossing te brengen: "de politie doet er toch geen fluit aan, ik hoor er nooit van m'n leven meer iets van". Ondanks deze sombere geluiden wordt veelal toch aangifte gedaan, al was het maar "voor de registratie van criminaliteit" of in de hoop op een toevalstreffer. Een punt van kritiek betreft het feit dat aangifte doen altijd zo tijdrovend is en "tijd is geld".

Nog afgezien van de 'morele plicht' tot het doen van aangifte, is er de meer pragmatische en verzekeringstechnische reden. Zonder een procesverbaal zal de verzekeringsmaatschappij niet overgaan tot uitkering van de geleden schade.

Slechts een enkeling is dermate cynisch geworden ("de politie reageert helemaal niet op inbraken") dat de gang naar het bureau niet meer gemaakt

wordt. Nu de wijk waarin het bedrijf ligt, is ingedeeld in een ander district, overweegt de respondent om het "nog 'ns te proberen".

In één geval laat de respondent het afhangen van de omvang van de schade en van het antwoord op de vraag in hoeverre hij zélf verantwoordelijk gehouden kan worden voor het voorval. Deze respondent heeft regelmatig last van vernielingen aan de buiten opgeslagen goederen, hij doet daar geen aangifte meer van: "dan moet ik maar voor betere opslagruimte zorgen" is zijn berustende reactie. Daar komt bij dat de schade meestal de hoogte van het eigen risico niet te boven gaat; voor een uitkering van de verzekering is aangifte dan niet noodzakelijk.

2.4 Personele veiligheid

Dit is een onderwerp dat voor zeer weinig geïnterviewde bedrijven van toepassing is. Alleen de hierboven al aan de orde gekomen benzinstations hebben uitvoerige maatregelen getroffen die de veiligheid van het personeel moeten waarborgen.

In twee andere bedrijven wordt er in mindere mate aandacht aan besteed. Eenmaal werd opgemerkt (in een groothandel voor ijzerwaren) dat het personeel de opdracht heeft het kassageld onverwijld over te dragen als er een overval plaatsvindt: "ga alsjeblieft niet de held uithangen, de mensen zijn belangrijker dan geld". Overigens is dit nog nooit gebeurd en men verwacht dit ook voor de toekomst niet. Er wordt namelijk vooral op rekening gekocht en er is dus weinig *cash* voorradig. De bedrijfsleiding neemt aan dat potentiële overvallers hiervan op de hoogte zijn. Een ander bedrijf heeft met opzet een diepe balie geplaatst zodat er een relatief grote afstand bestaat tussen klant en het personeelslid dat de klant te woord staat. Op deze manier - zo is de gedachte - is het voor een ontevreden klant vrijwel onmogelijk om het personeelslid "over de balie te trekken". Ook hier wordt er onmiddellijk aan toegevoegd dat het nog nooit gebeurd is en dat men "eigenlijk geen ontevreden klanten heeft".

Dat het in het oog houden van de personele veiligheid niet altijd verbonden is aan de aanwezigheid van contant geld of eventuele waardevolle goederen, mag blijken uit het volgende voorbeeld. Een gespecialiseerd uitzendbureau voor technisch personeel heeft enkele malen gehad last van agressiviteit van door hen uitgezonden personeel. De reden hiervoor was dat die tijdelijke werknemers zich "verlinkt voelden", omdat het uitzendbureau hen had aangemeld bij de bedrijfsvereniging, waardoor zij hun WW-uitkering misliepen. Het verhaal halen bij het uitzendbureau ging met dermate veel agressie gepaard, dat de politie diende uit te rukken.

2.5 Gedragscodes

Geen enkel bedrijf heeft een gedetailleerd uitgewerkte gedragscode voor personeel. Meestal gaat het om "ongeschreven wetten". In een enkel geval is wel een aantal voorwaarden op schrift gesteld op basis waarvan werknemers gebruik kunnen maken van materiaal of andere voorzieningen die het bedrijf heeft (auto's, fax, gereedschap en dergelijke). Soms is er een 'bedrijfsreglement' waarin dit soort dingen geregeld is. De noodzaak van een expliciete gedragscode wordt ook niet echt ingezien: "bij grote bedrijven kan ik me voorstellen dat ze er iets aan doen, maar hier is het niet nodig, want de onderlinge afstand is zo klein" of "de fooien gaan in één pot en één keer per jaar gaan we met z'n allen uit eten of zo". Deze laatste respondent merkt op dat de fooien en eventuele andere cadeautjes ten goede moeten komen aan het hele personeel, want anders "profiteren alleen medewerkers die rechtstreeks in contact komen met klanten". Bij een ander bedrijf daarentegen worden "de echt kostbare cadeaus" verdeeld onder het management.

Enkele werknemers zeggen een dergelijke gedragscode als 'motie van wantrouwen' te zien. Volgens hen gaat het in de eerste plaats om je eigen normen en waarden en heeft het niets met het bedrijf te maken. "Sommige dingen doe je gewoon niet, niet bij je werkgever, maar ook ergens anders niet, dat is een kwestie van persoonlijke opvattingen, een gedragscode voegt daar weinig aan toe".

De term gedragscode wordt veelal betrokken op de mate waarin werknemers kunnen profiteren van het bedrijf. Dan gaat het om telefoontjes ("alle uitgaande telefoontjes worden bijgehouden" of "altijd alles even vragen, behalve telefoontjes"), gebruik van faxapparatuur ("alleen als het vantevoren gevraagd wordt"), lenen van gereedschap ("dat laten we aan de verantwoordelijkheid van het personeel over"), gebruik van materialen ("binnen redelijke grenzen tegen kostprijs te bekomen, iemand moet bijvoorbeeld niet tien keer in één jaar een luxe ... bestellen, dan ga ik vragen stellen"), gebruik van bedrijfsauto's ("toen ik erachter kwam dat iemand in de weekenden met onze bestelauto's een eigen verhuisbedrijfje runde, hebben we strengere regels aan het lenen van auto's gesteld. Beperkingen van de frequentie waarmee geleend mag worden, het invoeren van een eigen risico, beperkingen op het aantal kilometers etc."), kopiëren ("ná het werk, grote hoeveelheden vantevoren vragen"), kantoorartikelen ("secretaresse is beheerder, altijd vragen, diefstal op het werk begint met een pen"). Het merkwaardigste voorschrift dat we tegenkwamen is het verbod op religieuze en politieke discussies.

Een drukkerij die "erg coulant is" in dit soort zaken, zag zich gedwongen beperkingen op te leggen toen bleek dat een werknemer de geboorte-

kaartjes van zijn dochter door de frankeermachine had gehaald. Het kwam uit toen er een aantal onbestelbaar terugkwam.

Vaak wordt bij behandeling van deze vraag de opvoeding ter sprake gebracht. Onveranderlijk is men dan van mening dat het vroeger allemaal veel beter was. Het onderscheid tussen 'mijn en dijn' werd er ingehamerd en het ontzag voor gezag werd er met de papepel ingegoten: "toen was je bang voor de veldwachter, nu nemen ze een agent op zijn *mountainbike* niet serieus". De voornaamste reden die gegeven wordt ter verklaring van de algehele teloorgang van de normen, is dat de opvoeding overgenomen is door staatsinstellingen (met name de school), terwijl de ouders het laten afweten. In dit verband constateert één respondent een trek van kinderen uit de grensstreek naar Belgische scholen: het zou daar veel strenger zijn ("uniformen en zo"), hetgeen weer ten goede zou komen aan het normbesef.

In sommige gevallen (met name die gevallen waarin medewerkers in de buitendienst zelfstandig naar klanten gaan) staat personeel bloot aan de mogelijkheid dat het in de verleiding komt om in te gaan op mogelijke opzetjes van klanten. "Als jij me nou matst met de prijs dan ben ik altijd tot een wederdienst bereid". Belangrijk is dat elk personeelslid in staat moet worden gesteld om er openlijk over te praten zonder dat dit tot een veroordeling leidt. In het betreffende bedrijf (de buitendienstmedewerker was present bij het interview) was een enkele keer een poging gedaan tot 'omkoping', maar de medewerker was er ("uiteraard") niet op in gegaan.

In tijden van economische voorspoed besteden ondernemingen minder aandacht aan de financiële consequenties van het onbetaald gebruiken van bedrijfsfaciliteiten; "zodra het iets minder gaat, wordt daar het eerst op bezuinigd".

Samenvattend: hoewel de afspraken zelden schriftelijk en expliciet zijn vastgelegd in een gedragscode, kent vrijwel elk bedrijf impliciete gedragsregels met betrekking tot voordeeltjes. Vaak zijn die regels weinig gedetailleerd en wordt het overgelaten aan de *common sense*. In een enkel geval zegt de werkgever dat je verdergaande diefstal en benadeling voorkomt door je werknemers de vrijheid te laten gebruik te maken van faciliteiten die het bedrijf biedt. De meerderheid van de respondenten ziet niet zozeer het nut in van een expliciete of geformaliseerde code. Vooral in kleine bedrijven waar de sociale controle groot is, wordt de afwezigheid ervan niet als een gemis ervaren. Naarmate de bedrijven groter worden, lijkt het mogelijke nut van een formele gedragscode meer gevoeld te worden. Dit hangt waarschijnlijk samen met de grotere anonimiteit die optreedt in omvangrijker ondernemingen; de directeur en zijn chefs hebben niet (meer) het overzicht dat noodzakelijk is voor een informele gang van zaken.

2.6 Benadeling door andere bedrijven

Antwoorden variëren van "dat gebeurt bij ons niet, we werken juist samen met de concurrent" tot "concurrenten hebben [*op oneigenlijke gronden, MG/VS*] procedures gevoerd tot en met de Raad van State om te voorkomen dat we een vergunning kregen".

Een sterk staaltje van benadeling ervoer de directeur van een middelgroot bedrijf. Ter vervulling van een vacature werd een 'headhuntersbureau' ingeschakeld. Een vertegenwoordiger van dat bureau kwam langs om een profielschets op te maken. In de loop van het gesprek kreeg de directeur het onbehagelijke gevoel dat de man meer en gedetailleerdere vragen stelde (over klanten, marketing strategie, prijzen, innovaties), dan strikt genomen nodig was voor het maken van de profielschets. "Dat iemand wat meer wil weten over het bedrijf, daar kan ik inkomen, maar hij wilde eigenlijk alle *ins and outs* van het bedrijf weten". Pas later bleek dat zijn wantrouwen terecht was. Na een maand of wat trof hij bij trouwe klanten wervende folders aan van de werknemer van het 'headhuntersbureau'. Deze was voor zichzelf begonnen in precies hetzelfde marktsegment als waarin onze respondent actief is. De prijzen lagen vaak net een fractie onder die van hem en ook aan andere dingen kon je merken dat hij zijn oren en ogen goed de kost had gegeven. Via het bureau was inmiddels wel de vacature vervuld. Plotseling overviel onze respondent de onaangename gedachte dat dit wel eens een spion kon zijn van de voormalige 'headhunter'. Hoewel er geen enkele aanwijzing was dat dit inderdaad het geval was, heeft de directeur hem een concurrentiebeding laten ondertekenen. Hierin werd vastgelegd dat de betrokkene, onder dreiging van een dwangsom, binnen een bepaalde periode niet elders in dezelfde branche werkzaam mocht zijn. De werknemer, die nu nog steeds in hetzelfde bedrijf werkzaam is, heeft het beding tegen zijn zin ondertekend. Ook tot spionage te rekenen is het stelen van ontwerpen. Gelukkig voor de respondent verouderen ontwerpen snel in de branche waar hij werkzaam is, dus de schade viel mee. Daarna is wel overgegaan tot een betere beveiliging van de ontwerpen. Dit soort zaken (het voor zichzelf beginnen van een werknemer met gebruikmaking van de expertise die hij opgedaan heeft in een bedrijf en soms met medeneming van het klantenbestand, ontwerpen en marketingstrategieën), wordt diverse malen genoemd.

Een zeer frequent voorkomende zwendel is de zogenaamde faillissementsfraude. Hoewel het moeilijk hard te maken valt, is menige respondent ervan overtuigd dat hij het slachtoffer is geworden van kwade trouw bij sommige klanten. Er worden dan grote orders geplaatst, terwijl de klant wel móest weten dat hem een faillissement boven het hoofd hing; "bij de grootste zaak gingen we voor tienduizenden guldens het schip in en je ziet er niks van terug, want die curatoren denken ook alleen maar aan zichzelf,

ja toch?". Soms vergoelijken respondenten dit gedrag: "misschien was het wel een laatste poging om het bedrijf van de ondergang te redden, dan ga je niet zeggen dat je op het randje van de afgrond staat".

Curieus is het ongevraagd plaatsen van advertenties voor een bedrijf om vervolgens een rekening te sturen aan dat bedrijf - deze advertenties hebben met name betrekking op plaatsing in zogenaamde 'brancheidsen'.

Oneerlijke concurrentie werd gevoeld door een bedrijf dat klimaatbeheersingsapparatuur van een bepaalde soort verkoopt. Op zeker moment plaatste een concurrerend bedrijf een advertentie waarin geclaimd werd dat de produkten van "dat andere systeem" onveranderlijk tot hoofdpijn leidden en dat er maar één goed alternatief was.

Een nieuwe vestiging met gebrek aan ervaren personeel probeerde, met het lokkertje van 25% meer salaris, de verkoopleider van een branchegeenoot weg te kopen. De directeur werd daarover niet benaderd, alles ging via de betrokken verkoopleider. Overigens ging het opzette niet door omdat de loyaliteit aan zijn baas groter was dan zijn geldzucht.

Een groothandel in - en officiële importeur van - bepaalde merkartikelen, klaagt over 'parallelimporten' waardoor de artikelen elders aanmerkelijk goedkoper te verkrijgen zijn. Een andere, tamelijk veel voorkomende zwendel in deze branche bestaat uit de verkoop van - veelal uit Azië afkomstige - namaakmerkartikelen.

Een leverancier van halffabrikaten maakte melding van diverse feiten. Het gecontracteerde schoonmaakbedrijf declareerde uren waarin niet gewerkt was, bovendien was de hoogte van de uurbedragen anders dan contractueel was overeengekomen. Hoewel het niet direct benadeling door een ander bedrijf is, gebruikte een chauffeur de naam van het bedrijf waar hij werkte om een vrachtwagen vol materiaal, zogenaamd op rekening, mee te nemen. Van de man is nooit meer iets vernomen, ook niet door zijn werkgever. Dit betekende een strop van ettelijke duizenden gulden.

Diefstal op bestelling door een concurrent is hierboven al even aan de orde geweest. Heel verbaasd was een fabrikant van matrassen toen hij een bij hem gestolen partij matrassen aantrof in de etalage van een klant.

2.7 Samenwerking

Op het gebied van criminaliteitspreventie wordt niet of nauwelijks samengewerkt. Eén respondent meldde regelmatig contact met de plaatselijke politie te hebben omtrent het aantal 'loze' alarmmeldingen - gezamenlijk wordt bekeken of het aantal van deze meldingen teruggedrongen kan worden. De overige respondenten bleken op preventief gebied niet met de politie samen te werken.

Geen van de bedrijven werkt met collega's op het terrein (bijvoorbeeld naastgelegen bedrijven) samen op preventief gebied, hoewel dit toch bepaalde schaalvoordelen zou kunnen bieden. Gevraagd naar het waarom

hiervan, blijken de meeste respondenten hiervoor eigenlijk geen reden te weten. Voor zover er wel een reden werd opgegeven, komt deze erop neer dat er "nauwelijks raakvlakken met de andere bedrijven zijn", dit vanwege "de andere cultuur en structuur" van die ondernemingen.

Aangezien de geïnterviewde respondenten alle op bedrijventerreinen werkzaam zijn waarvoor een plan tot publiek-private samenwerking bestaat, werd op de vraag naar samenwerking vaak geantwoord 'dat er wel iets op stapel staat'. Overigens lijken de initiatieven tot een dergelijk samenwerkingsverband vaker van de politie afkomstig, dan van de ondernemersverenigingen.

Vaak komt het enige contact dat de respondenten met de politie hebben tot stand wanneer er aangifte van een delict wordt gedaan. Over het algemeen worden deze contacten met de politie positief beoordeeld. Slechts enkele respondenten hebben een negatief oordeel over het optreden van de politie: zo is één ondernemer verbolgen over het feit dat de politie nauwelijks aandacht aan de inbraken in zijn bedrijf besteedt, een andere respondent heeft het gevoel dat "de politie het vervelend vindt dat zijn bedrijf altijd aangifte doet". Deze laatste opmerking heeft betrekking op de aangiften die door dat bedrijf consequent worden gedaan als er zonder te betalen wordt getankt. Aardig is de volgende opmerking van een ondernemer, die zelf zegt een redelijke vorm van samenwerking met de politie te hebben: "Weet u wat het is? Ondernemers zijn rare wezens, als er iets gebeurt, blazen ze meteen hoog van de toren en moeten ze als eerste geholpen worden. Dat moeten ze normaal ook wel om zich op de markt te kunnen handhaven".

2.8 Criminogene effecten van regelgeving

Aan de respondenten werd de vraag naar mogelijke criminogene effecten van regelgeving ongeveer als volgt voorgelegd: "Is het zo dat de overheid door telkens maar meer gedetailleerde regels te maken ervoor zorgt dat een bedrijf soms deze regels wel móet overtreden? Is het eigenlijk niet zo dat de overheid op deze manier overtredingen min of meer 'uitlokt'?"

Waarschijnlijk maakt de impliciete impertinentie van deze vraag (de vraag bevestigend beantwoorden, wekt de indruk dat het bedrijf regels overtreedt, en dat tegenover een medewerker van het ministerie van Justitie), dat het merendeel van de respondenten deze vraag wat ontwijkend beantwoordde. De respondenten die de vraag positief beantwoordden, gaven tevens een voorbeeld aan. Een interessant voorbeeld komt van een ondernemer die enige tijd terug gefailleerd is geweest. Na dat faillissement kreeg hij van zijn leveranciers de gelegenheid om opnieuw zijn zaak op te bouwen. Ook zijn medewerkers, die in de WW 'zaten', wilden wel 'om niet' meehelpen om de zaak weer op te bouwen, immers: mocht dit lukken, dan zou de ondernemer deze mensen weer in dienst nemen. De bedrijfsver-

eniging verbood de oud-medewerkers om mee te werken, ze moesten solliciteren en zich beschikbaar houden voor werk. De frictie tussen de loyaliteit van zijn werknemers (waaraan overigens eigenbelang niet vreemd is) en de rigide regelgeving, maakt dat deze ondernemer van mening is dat hij werd genoodzaakt de regels te overtreden.

Een andere respondent heeft het vermoeden dat zijn bedrijf onbewust bepaalde regelgeving overtreedt. Als voorbeeld laat deze respondent een zojuist binnengekregen brochure over arbeidsomstandigheden zien. De brochure wemelt van formules en voor relatieve leken moeilijk te bevatten termen: "Begrijpt u wat er bedoeld wordt met 'symmetrische wrijvingscoëfficiënten'? Ik niet in ieder geval."

Ook de milieuwetgeving moet het vaak ontgelden. Zo vindt één ondernemer het "van de gekke" dat hij ook verantwoordelijk kan worden gehouden voor de vervuiling die aangetroffen wordt in de, nabij zijn bedrijf gelegen, rioolput op de openbare weg, "terwijl daar 's nachts soms Oosteuropese trucks staan te lozen". Ook deze ondernemer vindt echter niet dat er echt sprake van 'uitlokking' is.

In het algemeen kan worden gesteld dat de respondenten het beeld van de overheid als uitlokker gechargeerd vinden, wel zijn ze bijna allemaal van mening dat er te veel regelgeving wordt gemaakt en dat deze regels vaak 'raar' of 'onzinnig' zijn: "Ze vinden de regels niet uit om iemand uit zijn tent te lokken, maar ze weten niet meer precies waar ze mee bezig zijn, en dat vind ik jammer."

Veel respondenten geven voorbeelden van naar hun mening slechte regelgeving of een slechte uitvoering daarvan. Deze voorbeelden hebben met name betrekking op arbeid. Zo vraagt een respondent zich af waarom een zwangere werkneemster telkens voor een kleine periode arbeidsongeschikt wordt verklaard. Daarnaast zet hij vraagtekens bij het feit dat de bedrijfsvereniging controleerde of de vrouw daadwerkelijk zwanger was: "Dat is toch overdreven, een briefje van de huisarts is toch voldoende." Een voorbeeld uit andere hoek is gericht op de nieuwe BTW-richtlijn van de EG. Volgens een respondent is deze dermate gecompliceerd dat ook de BTW-expert bij de belastingdienst soms niet wist wat er bedoeld werd.

3 Conclusie

Voordat de (drie) belangrijkste conclusies behandeld zullen worden, is hier een woord van waarschuwing op zijn plaats. Bij de interpretatie van de resultaten van dit onderzoek, dient te worden beseft dat het om een gering aantal respondenten gaat, afkomstig van een kleine selectie uit bedrijventerreinen en werkzaam in een beperkt segment van het bedrijfsleven. De conclusies zijn dus, strikt genomen, uitsluitend geldig voor de onderzochte groep en kunnen niet als representatief voor de populatie ondernemers in het Midden- en Kleinbedrijf gelden. Dat neemt niet weg dat de resultaten interessant zijn, soms verrassingen opleveren en in tweecërlei opzicht van concreet belang kunnen zijn. In de eerste plaats kunnen de interviews aan geïnteresseerde lezers oplossingen bieden voor problemen rond criminaliteit die zij in hun werkomgeving aantreffen. Ten tweede kan eruit geput worden om de inhoud van de adviezen omtrent criminaliteitspreventie in het MKB richting te geven.

Tevens moet bij het lezen van de conclusies in het achterhoofd gehouden worden dat minimaal drie belangrijke bedrijfssectoren niet of nauwelijks vertegenwoordigd zijn in dit onderzoek: het bankwezen, de detailhandel en de horeca; sectoren die van oudsher het vaakst geconfronteerd worden met criminaliteit. Met deze restricties in het achterhoofd komen we tot de volgende, samenvattende conclusies.

In de eerste plaats valt op dat de omvang van de criminaliteit in de onderzochte groep, in vergelijking bijvoorbeeld met geluiden die via de media tot ons komen, niet erg groot (in de zin van frequentie), noch naar aard ernstig (in de zin van schadebedrag en gewelddadigheid) is. Er zijn diverse bedrijven die in de afgelopen jaren op geen enkele manier geconfronteerd zijn met criminaliteit; de meeste gerapporteerde criminaliteit is relatief klein (vandalisme) en in slechts een enkel geval gaat het om schadebedragen die boven de f10.000 liggen. Omdat de mate en aard van beveiliging in de onderzochte bedrijven niet erg uiteenlopen, lijkt dit geen afdoende verklaring te zijn voor dit verschijnsel. Plausibeler is het om afwezigheid of lage frequentie van criminaliteit, in volgorde van belangrijkheid, toe te schrijven aan de aard van het bedrijf, de lokatie van het terrein en binnen het terrein de lokatie ten opzichte van andere bedrijven. Een fabrikant van heipalen, op een bedrijventerrein in Venlo, met als linkerbuur een volcontinu bedrijf en als overbuur een beveiligingsfirma, lijkt een zeer klein risico te lopen.

Daarnaast blijkt dat preventie van criminaliteit geen hoge prioriteit heeft. De meeste ondernemers doen er tamelijk laconiek over. Dat wil niet zeggen dat er geen preventieve maatregelen getroffen worden. Vrijwel elk

bedrijf is op de één of andere manier beveiligd tegen inbraak of kent interne procedures om diefstal door eigen werknemers te voorkomen. Het is meer een vanzelfsprekendheid, dan een doordachte strategie die ingegeven is door ervaringen in het verleden. Men doet het hoognodige en heeft daar vrede mee. Deze conclusie wordt ondersteund door de het feit dat geen van de ondernemers met collega's op het bedrijventerrein samenwerkt op het gebied van preventie van criminaliteit. Preventie heeft dus geen speciale aandacht en valt in dezelfde categorie activiteiten als het onderhoud aan het wagenpark: niet noodzakelijk voor het doen van zaken, maar het voorkomt ongemak en op den duur hogere kosten.

Preventie van diefstal door werknemers en oneigenlijk gebruik van bedrijfsfaciliteiten worden nadrukkelijker nagestreefd naarmate de ondernemingen groter worden. Vertrouwd men in de kleinere bedrijven (minder dan 25 werknemers) vooral op sociale controle en loyaliteit aan het bedrijf, in de relatief grote bedrijven zijn het procedures die deze functie overnemen. De afstand tussen directeur en afdelingschefs enerzijds en de 'gewone' werknemers anderzijds, wordt dan te groot geacht om nog te kunnen vertrouwen op sociale controle. Een 'gedragscode' zou onderdeel kunnen zijn van dergelijke procedures. Niettemin heeft geen enkel bedrijf een geformaliseerde of expliciete gedragscode. Als er al aandacht aan besteed wordt, dan gaat het meestal om 'ongeschreven wetten'.

Al met al blijkt het beeld omtrent de dreiging van criminaliteit, zoals dat uit de gesprekken naar voren komt, niet bovenmatig somber. Dit neemt echter niet weg dat preventieve maatregelen tegen criminaliteit de nodige aandacht behoeven.

Literatuur

E.M.C. van den Berg en W.A.C. van Oppen (1993), DCP
*Criminaliteitspreventie op bedrijventerreinen; Beveiliging door middel van
publiek-private samenwerking*

Bureau Criminaliteitspreventie Van Dijk en Van Someren BV (1990)
*Bedrijfsleven en Criminaliteit; Kerngetallen uit de eerste Nederlandse
slachtofferenquête onder bedrijven*

Van Dijk, Van Someren & Partners; in opdracht van de DCP (1992)
*Criminaliteit en de detailhandel; Resultaten van een enquête onder
detaillisten*

N.J.G. Mertens en R.D. de Leve (1991)
*Overvallen; Overvalcriminaliteit tegen het bedrijfsleven in Nederland;
periode 1980-1989*

G.J. Kroese en R.H.J.M. Staring, WODC-reeks Onderzoek en Beleid,
Gouda Quint (1993)
*Prestige, Professie en Wanhoop; Een onderzoek onder gedetineerde
overvallers*

V. Sabee, R.F.A. van den Bedem en J.J.A. Essers, WODC (1994)
*Resultaten uit de PPP-studies naar criminaliteit en criminaliteitspreventie
op bedrijventerreinen; Een selectie naar ondernemingen uit het Midden- en
Kleinbedrijf*

Bijlage: Interviewprotocol

Slachtofferschap

- Hoe vaak bent u de afgelopen twee jaar in aanraking gekomen met criminaliteit in dit bedrijf? (diefstal (ook van werknemers), inbraak, chequevervalsing, overval, valse facturen, fraude, vandalisme, protectie (horeca) etc.). Hoeveel bedroeg de schade en van welke aard is deze?
- Kunt u een concreet voorbeeld geven?

Specifieke, bedrijfsgebonden problemen en eventuele praktische oplossingen hiervoor

- Concreet voorbeeld vragen

Aangiftebereidheid

- Waarom wel of niet
- Hoe vaak wel of niet

Preventie

- Besteedt u aandacht binnen dit bedrijf aan de preventie van criminaliteit?
- Zo ja, waaruit bestaat die preventie? (aandacht schenken aan technische preventie (bouwkundig, mechanisch en elektronisch), aan preventie door middel van afspraken en procedures over hoe te handelen bij criminaliteit, aan preventie door scholing en training, aan continuïteit in en handhaving van preventieve maatregelen, aan attitudebeïnvloeding van werknemers). De kosten hiervan, etcetera.
- Zo nee, welke redenen zijn er daarvoor?

Personele veiligheid (indien van toepassing)

- Ja, nee, in welke mate, hoe
- Effectiviteit van beveiliging(smaatregelen) in voorkomende gevallen

Samenwerking met politie/justitie/collega's

- Ja, nee, in welke vorm, met wie, waarom wel, niet

Verzekeringen

- Welke verzekeringen?
- Zijn er uitkeringen gedaan?
- Tevredenheid over afhandeling van eventuele claim
- Zijn er verzekeringstechnische problemen?

Gedragcode inclusief minder formele voorschriften en richtlijnen (fooi- en, cadeautjes en dergelijke)

- Bestaan ervan, gepercipieerde wenselijkheid en effectiviteit
- Inhoud

Benadeling door andere bedrijven

- Delicten zoals diefstal, bedrijfsspionage, corruptie, oplichting, faillissementsfraude
- Overig onrechtmatig handelen van andere bedrijven, zoals bijvoorbeeld het verplicht afnemen van goederen of diensten
- Onethisch handelen ('valse sollicitaties', 'undercoverwerknemers')

Mogelijke criminogene effecten van regelgeving ('De overheid als uitlokker')

- Bijvoorbeeld bij milieu en arbeid